

УДК 340.132

Подік І. І. – здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРАВОВА НОРМА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО НОРМОТВОРЕННЯ: НАУКОВО-ЮРИДИЧНА ПАРАДИГМА

Проаналізовано зміни вихідних принципів нормотворчої діяльності у праві у зв'язку з переходом філософсько-правової методології від класичної до некласичної та постнекласичної парадигм у юридичній науці. Визначено, що в класичній юридичній науці поняття правової норми встановлює необхідний, закономірний, аналогічний природному, життєвий порядок. З'ясовано, що в некласичній юридичній науці правова норма передбачає діапазон вибору між дозволеним і можливим діям або бездіяльністю, а також відповідні санкції варіативного характеру залежно від обтяжувальних чи пом'якшувальних обставин учиненого правопорушення. Констатовано, що характерною ознакою постнекласичної юриспруденції є символізація, яка надає можливість у змісті правової норми враховувати динаміку інтересів взаємозв'язку мікро- та макросоціумів й особи.

Ключові слова: онтологія права, парадигма, юриспруденція, правоутворення, юридичне нормотворення, наука.

Продовжуючи дискусію про парадигмальний підхід у дослідженні механізмів юридичного нормотворення [1], із комплексу питань, передбачених окресленою проблемою, у межах цієї статті актуалізуємо три.

Перше питання стосується характеристики особливостей юридично-правової методології в загальноісторичному концепті пізнання, що висвітлює конкретно-історичний характер юридичного нормотворення. У попередніх дослідженнях уже визначено відмінності підходів до проблеми правоутворення як у науково-теоретичному, так й у філософсько-світоглядному аспектах, що становлять дві основні парадигми філософсько-правового мислення [2, с. 84]. У цьому контексті слід акцентувати на науковій

методології зміни історичних парадигм у юридичній науці та релятивності в механізмах формування її норм.

Друге питання пов'язане з розглядом правоутворення в широкому діапазоні соціально-культурної практики нормування як способу життєдіяльності суспільства та регуляції поведінки індивіда в ньому. Поняття «норма» має своєрідне наукове обґрунтування в різних галузях знання. Його активно застосовують у всіх сферах культурно-історичної практики й пізнавальної діяльності, тобто здійснюють пошук онтологічних засад нормотворчості як однієї з ключових категорій історико-практичної діяльності людини, а також змістово-сміслове конструювання поняття норма, зокрема правової.

Третє питання не має спеціального предметного спрямування, однак є теоретичним підґрунтям у висвітленні двох попередніх питань (ідеться про логіко-семантичний аналіз понятійно-термінологічного апарату юридичного нормотворення як складника правоутворення). Сучасний юридичний словник перевантажений багатоманітністю термінологічного арсеналу, що призводить до дублювання позначення одних і тих самих явищ, поєднання різновекторних методологічних засад, а отже, перешкоджає аргументованому й виваженому обґрунтуванню наукових положень.

Широкий спектр дефініцій зумовлений тим, що «...для сучасного стану філософської думки України характерна розмаїтість принципів, оскільки майже кожен дослідник поєднує фрагменти різних учень. Тому наукова думка нині є не лише плюралістичною, а й еклектичною» [3, с. 256]. Наприклад, у юридичній науці дослідники довільно трактують поняття «нормотворення», «правотворення», «правоутворення», «правотворчість», «юридичне нормотворення», «правопроекування» тощо, не обґрунтовуючи дефінітивний ряд відповідною логікою його конструювання. Основним аргументом у цих випадках є посилання на власну думку автора. Нехтування логічними приписами механізму формування змісту понять призводить до вузькопрофесіонального дилетантизму, ставлячи під сумнів евристичний потенціал юридичної науки. Низка вчених зазначає, що в юридичній теорії виник гострий дефіцит комплексних досліджень правового нормотворення як багатоаспектного самостійного явища. Зокрема, Т. О. Дідич зауважує: «...Попри тривалу історію наукового юридичного

вивчення правоутворення, однозначного визначення феноменологічних та методологічних засад цього явища розроблено й обґрунтовано не було» [4, с. 20].

Отже, теоретична і практична актуальність порушеної проблеми зумовлена необхідністю переосмислення традиційних вітчизняних підходів до правового нормотворення у зв'язку з тим, що на сучасному етапі відбувається оновлення законодавчої та загальної української нормативно-правової бази, її гармонізування із західноєвропейськими гуманістично-правовими цінностями.

Аналіз останніх публікацій засвідчує посилення інтересу науковців до зазначеної проблематики. Так, з одного боку, у юриспруденції накопичено чималий теоретичний потенціал правотворчого процесу. Із цього приводу Б. Ф. Чміль зазначає: «Людство у процесі свого розвитку розробило систему цінностей. Право є засобом їх реалізації» [5, с. 15]. Норма в праві є його серцевиною. Система норм створює правові відносини між людьми, соціальними групами й суспільством. Правові норми виникли внаслідок загального соціального нормотворення з огляду на необхідність регулювання диференціації в суспільстві та постійне виокремлення людини, її індивідуалізації, соціологізації. На цьому підґрунті виникає юриспруденція, теорія і практика якої тісно пов'язані між собою.

Подальший розвиток проблем нормотворення відбувався в межах потреб багатогалузевої правової теорії і практики під впливом багатовекторних соціальних відносин, які потребували правового врегулювання. Тому процес правового нормотворення мав позитивістські риси, відповідно до яких поняття «право» ідентифікували з комплексом установлення регулятивних механізмів у практичних соціальних відносинах між людиною і суспільством.

З іншого боку, проблема правового нормотворення постала порівняно нещодавно як самостійна галузь юридичного знання, про що йшлося на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні» (29 квітня – 1 травня 2010 року). Професор Ю. Л. Бошицький, який є одним із фундаторів сучасної теорії правового нормотворення як самостійного напрямку юридичної науки, у вступному слові зауважив: «На сучасному етапі Україна переживає складний процес реформування свого правопорядку та його адаптації до нових соціально-політичних й економічних

умов. За часи незалежності України кількість нормативно-правових актів, прийнятих суб'єктами правотворення, сягнула рівня Європи. Але, на жаль, якість нормативного тексту досить часто далека від ідеалів. Практика правотворення має враховувати загальнонаукові досягнення в галузі юриспруденції. До правотворчого процесу слід залучати досвідчених фахівців галузевих юридичних наук, наукових установ тощо» [6].

Упродовж останніх років відбулася низка науково-практичних конференцій із проблем правового нормотворення. Зокрема, ідеї соціально-гуманітарного дискурсу нормотворення, спадкоємності традиції та інновацій у ньому превалювали на Міжнародній історико-правовій науковій конференції «Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя “Руської правди” і 450-річчя другого (Волинського) Статуту Великого Князівства Литовського» (22–25 вересня 2016 року) [7].

Нині формується нова генерація вчених, які принципово переосмислюють процес правового нормотворення в розрізі антропосоціокультурного дискурсу права, згідно з яким «...основним суб'єктом у загальній моделі правових взаємовідносин “людина – суспільство – держава” постає людина, натомість держава є лише інструментом у руках громадянського суспільства» [8, с. 46]. Причиною такого явища є кардинальна зміна філософсько-правової парадигми мислення українців з їх орієнтуванням на західноєвропейський стиль життя. У зв'язку з трансформаційними процесами в українському суспільстві сучасні дослідники нормотворення керуються тим, що «...право наповнюється новим змістом (змінюються його образ, юридичний алгоритм), утворюються нові його форми (їх перелік, функціональні параметри)» [9, с. 14–16].

Характерною ознакою сучасних науково-методологічних підходів у дослідженні правоутворення є акцентування на розв'язанні проблем кореляції її складових із філософсько-правовими гуманістичними цінностями. Водночас відбувається перегляд усього філософсько-методологічного арсеналу правової науки, на підставі якої формується інтегративне правознавство. Воно долає обмеженість галузевих методик нормотворення й охоплює засади, методологія яких ґрунтується на синтезуванні різних моделей соціального конструювання, притаманних сучасній гуманітаристичі.

Нині постала необхідність загального ціннісно-світоглядного та методологічного переорієнтування соціально-гуманітарних наук на комунікативну парадигму, оскільки попередній фундаменталістський підхід до усвідомлення окремих галузей соціального знання як самодостатніх, обмежених власним предметним полем, вичерпав себе. Учені шукають істину в дотичних міждисциплінарних і трансдисциплінарних наукових сферах, що також безпосередньо стосується питань методології досліджень у правоутворенні. У зазначеному контексті О. Я. Сметаняк стверджує: «Ці зміни спонукають до переосмислення методології пошуку онтологічних та антропологічних підстав правоутворення: їх не можна визначити або переважно суб'єктивними інтересами національних урядів, або суто реально назрілими потребами реформування суспільства, а тому власне проблему слід досліджувати з урахуванням об'єктивних тенденцій правової інтеграції та її системно-динамічної збалансованості» [10, с. 76]. Автор обґрунтовує необхідність здійснення критичного переосмислення та філософсько-правової концептуалізації онтологічних й антропологічних засад правоутворення. Новизна цього підходу полягає в утвердженні того, що правоутворення – це не суто позитивістське явище, а органічне поєднання природного та позитивного права, що зумовлює його складну архітектуру.

Отже, стислий аналіз наукових джерел свідчить про необхідність подальшого теоретичного розроблення та здійснення філософсько-світоглядного аналізу системи правового нормотворення і формування на його підґрунті нових концептуальних філософсько-правових методологічних засад.

Метою статті є подальший розвиток онтологічних засад правового нормотворення в контексті інтегративного правознавства та формування концептуального термінологічно-понятійного ряду нової філософсько-правової парадигми, що має відповідати сучасним трансформаційним соціально-культурним процесам.

Проаналізуємо відмінності між предметом філософського і юридичного аналізу та їх вияву в методології правового нормотворення. Філософська методологія дослідницької діяльності зосереджується переважно навколо стилю, форм і способу формування індивідуальної та суспільної думки, тобто культури мислення, що притаманна цьому історичному періоду

розвитку людства. Юридичний науковий аналіз ґрунтується здебільшого на традиції формування інструментарію власного предметного поля, запозичуючи із філософського категоріального апарата узагальнений досвід освоєння людиною світу й себе в ньому. Категорії та поняття у філософії мають всезагальний соціокультурний історичний зміст, а в конкретних галузях знання, зокрема юридичній, вони набувають конкретного змісту відповідно до рівня сформованої практики пізнавальної діяльності.

У цьому сенсі категорія «норма» має як соціокультурний вимір, так і специфічний науково-галузевий зміст. Потрібно з'ясувати, у чому полягає специфіка правової норми в контексті соціального нормотворення, якщо розглядати її в дихотомічному зв'язку науки й культури.

Доцільно здійснити ретроспективний аналіз наукової парадигми юридичного нормотворення. Наукова теорія – це продукт практично-пізнавальної діяльності та подальшого її розвитку. Теорія права є квінтесенцією різних історичних форм суспільного устрою, де юридичний закон або виконував роль насилля, «драконівського зла» і нівечив людську сутність (школа «легістів» у Давньому Китаї), або, навпаки, возвеличував її (період ранніх буржуазних революцій у Західній Європі). Від змісту правової норми залежало, виконував юридичний закон функцію захисту інтересів громадян чи був знаряддям придушення супротиву пригнічених й знедолених. Тобто юридична норма може бути правовою або неправовою, про що свідчить наукова епістемологія поняття. У цьому контексті проаналізуємо зміну його змісту в класичній, некласичній і постнекласичній юридичній науці.

Онтологічним підґрунтям права як форми суспільної свідомості є культура людської діяльності, спрямованої на створення й відтворення умов життя відповідно до творчої вільної сутності людини. Різні культури залежно від умов історичного розвитку продукують власні, тільки їм притаманні ідеї соціального устрою. У змісті поняття «право» закладено культурно-цивілізаційний конструкт, який розкриває концепт рівності всіх перед законом, що врівноважує претензійність індивідуума, запобігає егоцентризму та «війні всіх проти всіх» (Т. Гоббс). У середньовіччі рівність усіх людей передбачали лише перед Богом. Право стало фундаментальним принципом життя західної цивілізації, на відміну від народів Сходу, а тому

його різні теоретичні конструкції з'явилися й почали активно поширюватись у духовному континуумі західноєвропейської культури. Правова норма врівноважувала і зберігала від руйнації цілісність невагомної людської натури. Вона запобігала «пошкодженню» суспільного організму. Юридична норма привчала людину до дотримання меж загального співжиття, слугуючи показником її цивілізованості.

Термін «норма» походить від грецького, що означає мірило, канон, у латинській мові – це вже правило, взірць, стандарт, а похідне від нього поняття «нормалізація» позначає внутрішнє самоорганізоване або штучне, під тиском зовнішнього втручання, з відновлення функціонального стану біологічних організмів або цілеспрямованих дій людей з упорядкування, приведення певних речей і явищ до належного стану. У неживій природі такий процес відбувається стихійно в разі, якщо ушкодження не набувають незворотної величини. Ненормальним вважають те, що в неорганічній природі не відповідає звичному хімічному, фізичному, атомо-молекулярному складу речовини або складовим того утворення, а в живій – перешкоджає структурному функціонуванню організму. Наприклад, у медицині це кваліфікують як відхилення від норми або ураження хворобою в «межах норми». У промисловості «нормалізація» – це перехід на виробництво фабрикатів одного типу як зразка стандарту для багатoproфільного та численного товару.

Правова норма є різновидом соціального нормотворення як підтримання певного порядку в суспільстві, способом запобігання дисгармонії в стосунках із людьми та суспільством. Соціальне нормотворення є однією з головних умов збереження, відновлення та формування спадкового зв'язку в культурно-історичному процесі, переданні життєвого досвіду з покоління в покоління.

Таким чином, у *класичній юридичній науці* поняття «правова норма» асоціюється із соціально-етичними категоріями міри, рівноваги, добра і має прикладний або регулятивний зміст писаного закону.

У сучасній правосвідомості це трактування правової норми сприймають як різновид позитивної нормалізації суспільних відносин. Соціальне нормотворення є канвою культури, у якій закарбовано життєвий досвід. Воно вибудовується за аналогією з об'єктивними природними зв'язками, що руйнуються під впливом стихій чи свавільних людських порушень норми. Логічне

мислення формується завдяки багатоактним відтворенням у процес. Розум, пізнання, категорії та поняття копіюють гармонічні й дисгармонічні відносини навколишнього середовища – природного та соціального. Проте специфікою соціальних норм є їх усвідомлена доцільність, що відповідає або не відповідає сутності людини як соціобіологічній істоті, її інтересам і потребам.

У *некласичній юридичній науці* зберігається попереднє традиційне класичне розуміння правової норми як носія досвіду людської адаптованості до суспільних форм життєдіяльності. Водночас відбувається відхід від імперативно-декларативної тональності приписів. Завершення раціоналістичної лінії у філософії маніфестувало обмеженість розуму в подоланні суперечностей практичного життя й нездатності юридичних приписів передбачити всі перепити життєвого процесу. Якщо в античній філософії права закон і його норми мали верховне значення («Нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ»), то вже на переконання І. Канта, юридичні норми мали бути в площині їх морального виправдання. Надалі юридично-правові норми розвивались у співвідношенні належного («ідея права») і сутнісного («правова реальність»). Увагу акцентовано на проблемі суперечності між загальним, інтерсуб'єктивним та окремим, індивідуальним. Свобода волі як моральне право артикулює філософсько-правові конструкції в юридичній науці.

Згодом правова норма в некласичній юридичній науці передбачає діапазон можливого, допустимого і неможливого діяння або бездіяльності та відповідні санкції варіативного характеру залежно від обтяжувальних чи пом'якшувальних обставин учиненого правопорушення. Українське суспільство нині перебуває на стадії переходу від класичної до некласичної парадигми нормотворчого процесу в юриспруденції.

На жаль, у сучасному юридичному середовищі України значення правового поля перебільшене, а відображення його у правосвідомості громадян – поготів. Наприклад, у статті з проблем нормоутворення суддя О. Я. Сметаняк зазначає: «Повага до закону, розуміння закону, здатність створювати закони і підкорятися їм – усе це створило велику традицію, до якої належимо і ми. Священний трепет, пафос раціоналізму, поетичне захоплення – ось ті почуття, які супроводжували ставлення до закону протягом століть» [10, с. 155]. Однак у сучасній українській реальності переважають правовий нігілізм, правове невігластво та

зневага до закону. Хоч як красномовно не писали б науковці про «правове суспільство» (С. І. Максимов, М. М. Цимбалюк), на жаль, стосовно України стверджуючи це зарано.

Проблема співвідношення бажаного і реального у правовому нормотворенні складна й сягає за межі суто юридичної науки. Вона стосується глибинних причин цього явища, оскільки в епоху глобалізації соціальні трансформаційні процеси, зокрема правовідносини, знаходяться в постійному русі й незавершеності. Водночас без чіткого науково-теоретичного визначення вихідних і кінцевих принципів суспільно-політичного й економічного розвитку держави феномен нормотворчості в праві не може мати достатнього наукового обґрунтування, оскільки правова норма є посередником між державою та громадянським суспільством. Неузгодженість цільових настанов українського державотворення не дає змоги чітко визначити механізми правотворчої діяльності. «Із цього погляду, – пише відомий дослідник-економіст У. Бек, – неоліберали є ліквідаторами західної цивілізації – навіть якщо вони видають себе за її реформаторів. Їх модернізація в контексті розгляду соціальної держави, демократії і громадянського суспільства призводить до смерті» [11, с. 21–22].

Реформування системи українського правосуддя передбачає не лише умоглядні схеми забезпечення європейських стандартів життя, де правова норма є ефективним засобом для виконання головної функції держави – гарантованого забезпечення прав і свобод особи. У правосвідомості громадянського суспільства ще не подолано звичку лише підкорятися юридичним приписам, законам і підзаконним актам, необхідно також продукувати і контролювати виконання їх державою. Не особа існує для задоволення інтересів владних структур, а навпаки – держава існує для громадян, її приписи мають бути узгодженими з різноплановими соціальними інституціями. На відмінну від класичної парадигми юридичної науки, некласична її доктрина наполягає на пріоритетах інтересів громади над державними. У практиці застосування юридичних норм право людини превалює над законодавством [12, с. 193].

Постнекласична юридична парадигма відображає сучасний рівень досягнутого наукознавства та специфіку інформаційно-технологічної епохи. Якщо стисло схарактеризувати правотворчу

діяльність і юридичне нормотворення як його складову, то вони мають бути багатоваріантними та повніше відображати волю й інтереси мікросоціуму, урахувати і збагачувати юриспруденцію здобутками судової практики. Водночас юридичне нормотворення має бути збалансовано з макросоціумом, урахувати його динаміку. Тобто соціодинаміка сучасної культури кодифікується у проекціях юридичного нормотворення вже як утілення природного права, «людяності» (С. П. Рабінович), де «буква закону» підпорядкована духу права.

У сучасному філософсько-правовому полі домінують попередні соціокультурні методології класичної та некласичної юридичної парадигми, проте намагання переглянути механізм «редукції» правового нормотворення до його соціальних витоків, до «певної логічно-первинної ідеї права» (О. І. Гвоздік). Стають дедалі активнішими «численні невдалі спроби встановлення будь-яких універсальних, сталих і взаємооднозначних зв'язків між деонтологічним змістом права й онтологією суспільного буття призвели, зрештою, до кризи класико-раціоналістичних моделей» [13, с. 6]. Дослідник пропонує скористатися методом математичного моделювання для «оптимізації динамічної взаємодії», використати зв'язок між розвитком нормативно-правової бази та реальними умовами її застосування. За допомогою методів математичного моделювання, на його думку, можна досягти співмірності, «взаємної адекватності» між залежністю механізмів юридичного нормотворення, що казуально не існує, і соціальною системою, яку воно має врегулювати.

Характерною ознакою постнекласичної юриспруденції є символізація, наповнення глибшим смислом юридично правового нормотворення. Ідеться про комунікативно-дискурсивну парадигму, яку ще недостатньо використовують в аналізі функціонування і трансформації правових систем. Здебільшого такий аналіз застосовують в економічній, політичній і соціальній діяльності, їх прогнозуванні. Комунікативно-дискурсивна парадигма, на думку Ю. Ю. Калиновського, забезпечує інтерсуб'єктивістське світобачення. Воно долає протиставлення об'єкта і суб'єкта нормотворення та здатне відобразити їхню взаємодію. Через мовленнєві практики в певному суспільстві такий підхід надає можливість «...простежити взаємодію горизонтальних (неінституційних) та вертикальних (інституційних) політичних практик як підґрунтя

виникнення нових політико-ідеологічних проєктів, цінностей, визначити вплив політичної діяльності на структуризацію та ієрархізацію соціального порядку» [14, с. 12].

Отже, постнекласична юридична парадигма нормотворення поглиблює наукове забезпечення механізмів правового регулювання суспільних відносин відповідно до рівня культурно-цивілізаційного розвитку. Сучасна теорія і практика юридичного нормотворення як складник правотворчого процесу безпосередньо залежить від науково-пізнавальної та практичної діяльності людини, удосконалення її творчого потенціалу й індивідуалізації в культурно-історичному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Подік І. І. Парадигмальний підхід у філософсько-правовій методології юридичного нормотворення / І. І. Подік // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 4. – С. 143–155.
2. Подік І. І. Правова норма у контексті філософсько-світоглядного дискурсу / І. І. Подік // Практична філософія. – 2016. – № 4. – С. 79–84.
3. Булатов М. О. Філософський словник / М. О. Булатов. – Київ : Стилос, 2009. – 575 с.
4. Дідич Т. О. Генеза правоутворення / Т. О. Дідич // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 20–23.
5. Чміль Б. Ф. Право як засіб реалізації загальнолюдських цінностей / Б. Ф. Чміль // Філософія права : навч. посіб. / за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
6. Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : монографія / [за заг. ред. Ю. Л. Бошицького]. – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 592 с.
7. Нормотворення і систематизація в праві: до 100-річчя «Руської правди» і 450-річчя другого (Волинського) Статуту Великого Князівства Литовського [Електронний ресурс] : матеріали XXXV Міжнар. істор.-прав. наук. конф. (22–25 верес. 2016 р.). – Режим доступу: <http://maip.pp.net.ua>. – Назва з екрана.
8. Гураленко Н. А. Методологічні основи пізнання: антропологічний підхід / Н. А. Гураленко // Visegrad Journal On Human Rights. – 2016. – № 2. – Ч. 2. – С. 46–50.

9. Нечипоренко А. О. Нормотворчість в Україні: поняття, види, напрямки удосконалення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нечипоренко Антон Олександрович. – Харків, 2015. – 21 с.

10. Сметаняк О. Я. Діяльність як раціональна підстава розрізнення регулятивного та нормативного в праві / О. Я. Сметаняк // *European political and law discourse*. – 2015. – № 2. – С. 153–160.

11. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева, В. Сидельникова. – М. : Прогресс ; Традиция, 2001. – 304 с.

12. Заїнчковський М. Л. Примат прав людини над законодавством / М. Л. Заїнчковський // *Філософія права : навч. посіб.* / за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.

13. Гвоздік О. І. Коеволюційна динаміка права та суспільства з точки зору методу математичного моделювання / О. І. Гвоздік // *Філософські та методологічні проблеми права*. – 2015. – № 1–2 (9–10). – С. 5–17.

14. Калиновський Ю. Ю. Комунікативно-дискурсивна парадигма у сучасних політичних дослідженнях / Ю. Ю. Калиновський // *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : зб. наук. пр.* – Вип. 2. – Харків : Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – С. 12–19.

Стаття надійшла до редколегії 19.01.2017